MAXMUR VA QO‘QON ADABIY MUHITI

Jamoliddin Temirov Elmirza o‘g‘li
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maxmur va Qo‘qon adabiy muhitining ijodkor she’riyatiga ko‘rsatgan ta’siri, shoirning adabiy jarayondagi holatlarga bildirgan “reaksiyalari” shakllanishiga sabab bo‘lgan omillar mustaqil yondashuv asosida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Umarxon, adabiy muhit, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, Fazliy Namangoniy, tazkira, fosh qilish.

Maxmur yashagan davr va ijod qilgan adabiy hayotga to‘xtalar ekanmiz, XVII-XIX asrlar birinchi yarmidagi Qo‘qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga e’tiborimizni qaratishimiz kerak bo‘ladi. Buxoro xonligida XVII asrning birinchi yarmida kuchaygan parokandalik natijasida ming urug‘i qabilasi yetakchilari Qo’qon xonligining asos solinishida muhim o‘rin tutganlar. 1709-yilda Shohruhbiy boshchiligida Qo‘qon xonligi vujudga keldi. Bu xonlik o‘z tarkibiga hozirgi Farg‘ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo‘jand, Qirg‘iziston va Janubiy Qozog‘istonlarni olgan. Xonlikda Shohruhbiy va uning avlodlari birin-ketin hukmronlikka kelib, davlatning siyosiy, iqtisodiy hayotini oshirish bilan bir qatorda, madaniy hayotda ham xonlik nufuzini oshirish yo‘lida ijodkorlarga, shu jumladan, adabiyot va san’at vakillariga keng imkoniyat yaratishga intildilar.

XVIII asr I yarmida Qo‘qonda adabiy muhit uchun yetarlicha harakatlar boshlangan. Jumladan, bu borada Mirzo Olim “Ansob us-salotin” asarida 1732-1733-yillarda Abdulkarimxon davri haqida shunday yozgan: “Abdulkarimxon... xizmatiga eshon, domullo, Olim Konibodomiy va domullo Vali Xojandiy va Mashrabi devonayi Namangoniy kelib suhbat tutar erdilar. Alarning suhbatidin ifoda va istifoda topib, necha umumiy diniy va kashf yaqinig‘a olim va koshif bo‘lib kamolot hosil qildi.”[6]

[6] A.Qayumov. Qo‘qon adabiy muhiti. Toshkent-1961, 41-bet. Ansob us-salotin, 18-bet.

Qo‘qonda adabiy muhitning eng gullagan davri Amiriy taxallusi bilan she’rlar bitgan shoh va shoir Amir Umarxon (1787-1822) nomi bilan bevosita bog‘liq. Amir Umarxon siyosiy hayot bilan bir qatorda ilm-fan rivoji, adabiyot va san’atga ham katta e’tibor bergan. Xonlik hududidagi barcha iqtidorli ijodkorlarni saroyga jamlab, faol ijodiy jarayonni tashkil etgan. Ushbu adabiy jamoadagi ijodkorlar o‘zlarini turli yo‘nalishlarda namoyon eta olgan.

Amir Umarxon boshchiligida adabiy muhitda nafaqat Qo‘qon, balki boshqa viloyatlardan kelgan ijodkorlar ham jamlangan edi. Bu shoirlar qatorida Ado, Ziynat, Manzur, Xijlat, Xotif kabilarni qayd etishimiz mumkin. Shu muhitda ijod qilgan shoir, ijodkorlarning asarlarini “Majmuat ush-shuaro” tazkirasiga jamlagan Fazliy so‘zboshisida saroyda to‘plangan shoirlar kecha-kunduz uning buyrug‘ini kutuvchi, unga maqtovlar aytuvchi shoirlar ekanligini qayd etgan. Tazkirada dastlab Amiriyning she’ri berilib, ketidan unga nazira bog‘langan she’rlar keltirilgan. Nazira bog‘lagan shoirlar ma’no va mazmun jihatdan Amiriy she’riga mos bo‘lgan she’rlar yozishi kerak bo‘lgan. Bu esa ularning tor doirada ijod qilishlariga olib kelgan. Ulardan farq qiluvchi ijodkorlar sifatida Fitrat tomonidan alohida e’tibor berilgan Gulxaniy, Maxmur kabilarni qayd etishimiz mumkin. Fazliy ham tazkirasida uni kamsitishiga qaramay, uning tojik va o‘zbek tillarida “latif she’rlar” bitganini e’tirof etadi.[7]

Bu davrda Ma’dan, Mujrim Obid, Junaydullo Hoziq kabi shoirlar ham saroy adabiyotidan farq qiluvchi, xalq dardini kuylaganlar safida bo‘lishgan. Albatta, buning evaziga ular quvg‘in va qatllarga uchrashgan.

Amir Umarxon boshchiligidagi Qo‘qon adabiy muhitida Maxmurning ham tutgan o‘rni ham aslo kam emas. XX asrning I yarmigacha Maxmurning ijodi namunalari bir qancha ijodkorlarning yuqorida ta’kidab o‘tganimiz Maxmurning «Majmuat ush-shuaro» tazkirasida keltirilgan beshtagina g'azali («Hapalak», «Tarog'» radifli va boshqalar) hamda Qori Qunduziyning «Tavorixi manzuma» asarlaridagi ba’zi ta’rix she’rlarigina ma’lum edi, xolos. Shu jihatdan, adabiyotshunoslar Maxmur ijodi, hayoti haqida fikr yuritishar ekan, uning ana shu

[7] Majmuat ush-shuaro, Toshkent.

sanoqli asarlariga murojaat qilib kelishgan. O‘tgan asrning o‘rtalaridan boshlab, tazkirachi olim Po‘latjon Qayumov va shoir Charxiylarning tashabbuslari bilan Maxmurning qo‘lyozmasi topilgan. Uning tarkibida masnaviy, g‘azal, muxammas shakllarida yozilgan hajviy asarlardan iborat oltmishdan ziyod she’rlar borligi adabiyot ahli uchun ma’lum qilingan. Undan keyin Maxmur ijodini o‘rganishda Po‘latjon Qayumovning o‘g‘li Aziz Qayumov olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlari e’tiborga molikdir.

1956-yili uning tadqiqot va matnlardan iborat «Maxmur» nomli kitobi nashr etildi. Bu kitob ikki qismdan iborat bo‘lib, I qismi Maxmur hayoti va ijodiga oid ma’lumot hamda Maxmurning she’rlariga Aziz Qayumov fikrlaridan tashkil topgan bo‘lsa, ikkinchi qismi esa, Maxmur she'rlaridan namunalar keltirilgan. “Maxmur otasi Akmal kabi zullisonayn shoir bo'lgan. Uning hajviy asarlari ichida fors-tojik tilida yozilgan, ba’zan o'zbek va tojik tillarida shiru-shakar, mulamma’ usullarida bitilgan she’rlari bor.”[8]

Maxmur o‘zidan oldin o‘tgan ijodkorlarning izidan borib, deyarli barcha she’rlariga forscha-tojikcha sarlavha qo‘ygan. Tadqiqot qamrovi keng bo‘lgan Aziz Qayumov Maxmur ijodiga bag‘ishlangan “Maxmur” kitobida dastlab forscha-tojikcha she’rlarning asl holini berib, keyinidan esa o‘zbek tilidagi ma’nolarini berib ketgani natijasida o‘quvchi inson Maxmur she’riyatining tub mohiyatini, nozikliklarini, badiiyatini ilg‘ashda qiyinchilik ko‘rmaydi. Maxmur hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ushbu kitob “Majmuat ut-shuaro”da Fazliy Namangoniy tomonidan Maxmur nomiga aytilgan xolisona tarzda berilmagan fikrlar asossiz ekanligini ta’kidlaydi: “Shoir Fazliyning Maxmurga nisbatan g‘arazli munosabati hukmron feodal guruhlarning Maxmurga bo‘lgan munosabatini bildiradi. Fazliy Maxmurni «yaxshilardan» past turuchi (Fazliyning tushunishidagi yaxshilar saroy shoirlari — A. Q.) shoir deb xarakterlaydi. Maxmurga nisbatan bo‘lgan bu haqoratli munosabat Fazliyning boshqa izohlarida ham aniq sezilib turadi.[9]

[8] R.Orzibekov. 0’zbek adabiyoti tarixi. 0‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent-2006. 185-bet.

[9] Aziz Qayumov. “Maxmur.”O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti. Toshkent-1958. 10-bet.

“Majmuat-ush-shuaro”da Fazliy Maxmurning “Tarog‘” radifli she’rini keltirar ekan, bunday deb izoh beradi:

Xayoloti Maxmur be marhabost
Qijogo‘y g‘aybat qalb oshnosot.
Nayoyad zi af’oli o‘ g‘ayri bad,
Buvad harchi qavli nomo‘ tamad.
Shikoyag kunad az hamin bis’yor
Zi Maxmuriy nash’ai ko‘knor.
Buvad she’ri on ko‘sa az log‘ari
Zi oroyishi reshi sablat bari.
Ba zulfi suxan shona zad onchunin
Buvad she’ri xo‘bi malihash hamin.[10]

Tarjimasi:

Maxmurning xayoloti marhamatli emas,
Uning hajvgo‘ligi g‘iybat va qalloblikka yaqin,
Harakatida yomonlikdan boshqa narsa kelmaydi.
Barcha so‘ziga ishonish mumkin emas.
Ko‘knor nash’asiga humor bo‘lgani uchun,
Bu mo‘lchilikdan shikoyat qiladi.
Bu ko‘saning she’ri oriqliq,
Hamisha soqol-mo‘ydozga oro berish to‘g‘risida bo‘ladi.
So‘z zulfiga shu ravishda tarog‘ chekdi
Uning chiroyli yaxshi she’ri bundaydir.

Ko‘rinib turibdiki, Fazliy nazdida Maxmur hayoloti, o‘ylari to‘g‘ri emasligi, uning hajv qobiliyati aslida qalloblik va g‘iybatdan iboratligi, “ko‘knor nash’a”siga humorligidan qilgan amallari ortida faqat yomonlik yotishini, she’rlari mazmunsiz bo‘lib, mo‘lchilikdan-to‘qchilikdan (Fazliy Namangoniy Amir Umarxonga yaqin ijodkorlardan biri bo‘lganligi sababidan “mo‘lchilik”da yashagani, tabiiy) shikoyat qiluvchi bir kimsa ekanligini ta’kidlaydi. Fazliy o‘z tazkirasida mana shunday

[10] Fazliy. Majmuat ush-shauro. O’zSSR FA qo’lyozmasi.

haqoratga to‘la satrlaridan keyin Maxmurning “Tarog‘” radifli she’rini keltirib o‘tadi. Aziz Qayumovga ko‘ra, bu hol ikki sinf vakili “Feodal klassikal adabiyotning vakillari bilan progressiv yo‘nalishdagi adabiyot vakillari o‘rtasidagi qarama-qarshilik va kurash…”[11] bo‘lganligi sababidan, hali unchalik ham badiiy tomonlama pishib yetilmagan va Maxmurning she’riyatining ijodiy ko‘lamini yuzaga chiqarib berolmaydigan ushbu she’rni misol berishdan yaqona maqsad – Maxmur ijodini kamsitish bo‘lgan bo‘lishi ehtimoli yo‘q emas.

Tabitan botirso‘z bo‘lgan Maxmur bunday haqoratlarga jim qarab turmagan. Shu maqsadda Fazliyning asl qiyofasini ochib beruvchi bir qator she’rlar yozgan. U bir she’rida Fazliyni “isqotiy” deb ataydi.

Shoir va davr adabiy muhiti masalasiga yakun yasar ekanmiz, shoir va adabiy jarayondagi ba’zi shoirlar orasida o‘zaro ziddiyat yaxshigina bo‘lganligiga qaramay, Maxmur bu jarayonda ko‘z o‘ngimizda “yuqori tabaqa vakillari”ning keskin fosh qiluvchisi o’laroq, ijtimoiy hayotdagi nuqsonlarni yuzaga chiqargan ijodkor sifatida gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Qayumov. Qo‘qon adabiy muhiti. Toshkent-1961, 41-bet. Ansob us-salotin.
2. Majmuat ush-shuaro, Toshkent.
3. R.Orzibekov. 0’zbek adabiyoti tarixi. 0‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent-2006.
4. Aziz Qayumov. “Maxmur.”O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti. Toshkent-1958.

[11] Aziz Qayumov. “Maxmur.”O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti. Toshkent-1958. 9-bet.